

AVRUPA BİRLİĞİ ADALET DİVANI İÇTİHADI İLE İŞ ARAYAN KİŞİLERE TANINAN SOSYAL AVANTAJLAR*

A. Aslı BİLGİN**

Özet

Avrupa entegrasyonunun oluşumu 1951 tarihli Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunu kuran Paris Antlaşması ile 1957 tarihli Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğunu kuran Roma Antlaşmalarına dayanmaktadır. Malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının yanısıra, sözkonusu Antlaşmaların ve Avrupa entegrasyonunun temel amaçlarından biri işçilerin serbest dolaşımının sağlandığı ortak bir Pazar kurmaktır. Bu amaca ulaşılması ve işçilerin serbest dolaşımının teşviki amacıyla 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü ile göçmen işçilere, gidilen üye ülke vatandaşları ile aynı sosyal ve vergi avantajları sağlanırken, iş arayanlara ilişkin ne birincil ne de ikincil hukukta herhangi bir düzenleme yer almamaktadır. Zaman içerisinde siyasi birlik olma yolunda atılan adımlar, Birliğin amacını derinleştirmiş ve geliştirmiştir. 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile Birlik Vatandaşlığı Kurucu Antlaşmalara dahil olmuş ve Divan, Birlik Vatandaşlığı kavramının yardımıyla işçilere yönelik serbest dolaşım hükümlerini geniş yorumlamaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İş Arayanlar, Sosyal Avantajlar, İşçilerin Serbest Dolaşımı, Avrupa Birliği Adalet Divanı, AB Vatandaşlığı.

Abstract

The foundation of the European Integration is based on the treaties of European Coal and Steel Community, European Economic Community and European Atomic Energy Community at the beginning of 1950s. Besides the free movement of goods, services and capital, one of the main aims of these treaties and also the European

---

*Çalışmamızda 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması nedeniyle ve aynı zamanda metin içerisinde terim birliği sağlamak adına Avrupa Birliği ifadesi kullanılmıştır.

**Araş.Gör., Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası Ekonomik İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı AT-Hukuk Programı

integration was to establish a common market without any restrictions or boundaries for workers to move freely. In order to achieve this goal and encourage the free movement of workers, Council adopted Regulation no 1612/68 which entitles migrant workers to the same tax and social advantages as nationals in the host member state whereas neither primary nor secondary law of the EU includes any article on work seekers. In the mean time, the attempts towards political integration have developed and deepened the purposes of the Communities. In 1992 the Maastricht Treaty established the EU Citizenship and the Court has begun to interpret broadly the provisions dealing with free movement of workers with the help of EU citizenship notion.

Key Words: *Work seekers, Social advantages, Free movement of workers, European Court of Justice, EU Citizenship*

Giriş

Avrupa Birliği'nin nihai hedeflerinden biri olan iç pazar, Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma (ATA) m.14'de¹ (ABİDA m.26), '*iç pazar, içinde malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının işbu Antlaşma hükümlerine göre güvence altına alındığı, iç sınırları olmayan bir alanı kapsar*' şeklinde tanımlanmıştır. Maddenin yorumundan da anlaşılacağı gibi, iç pazar hedefine ulaşılabilmesi için dört özgürlüğün sağlanması gereği ve iç sınırların kaldırılması vurgulanmaktadır. Maddede yer verilen iç sınır kavramı ile fiziki nitelik taşıyan sınırların yanında, her türlü sınırlamalar, engeller ve kısıtlamalar ifade edilmek istenmiştir². Bu sınırlama, engel ve kısıtlamaların kapsamına nelerin dahil olduğu da ATA m.3/1-a,c'de (ABİDA m.3-6), "*malların ithalat ve ihracatında üye devletler arasındaki gümrük vergileri ve miktar kısıtlamaları ile diğer bütün eş etkili önlemlerin yasaklanması ve üye devletler arasında malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımındaki engellerin kaldırıldığı bir iç pazar*" ifadesi ile ortaya konmuştur.

İşçilerin serbest dolaşımı, Avrupa Birliği'nin dört temel özgürlüğünden biri olan kişilerin serbest dolaşımı kapsamında yer almakta olup, ekonomik birlik hedefinin vazgeçilmezidir. Bu nedenle gerek birincil gerek ikincil hukukta bu konuya ilişkin düzenlemelere yer verilmiş olmakla beraber, bir çok konu da Divan'ın yorumu ile açıklığa kavuşturulmuştur.

Divan tarafından yapılan yorumların her zaman nesnel olduğunu ileri sürmek, içtihad hukukunun seyrine bakıldığında pek de mümkün görünmemektedir. Nitekim günün, gerek ekonomik gerek siyasi koşulları Divan kararlarına yansımakta, yeri geldiğinde de Divan, kararları ile bunlara yön vermeye çalışmaktadır.

---

1 Lizbon Antlaşması ile yapılan değişiklikle Avrupa Topluluğu Antlaşması'nın ismi, Avrupa Birliği'nin işleyişine Dair Antlaşma (ABİDA) olarak değiştirilmiş olup, çalışmamızda parantez içinde yeni madde numaralarına yer verilmiştir.

2 Ünal Tekinalp ve Gülören Tekinalp, **Avrupa Birliği Hukuku**, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1997, s.253.

İş arayan kişilerin üye devletlerce tanınan sosyal avantajlardan faydalanıp faydalanamayacağı konusunda da ne birincil ne de ikincil hukukta açık bir madde bulunmamakla birlikte, Divan'ın yorumu belirleyici olmuştur. İlk yıllarda oldukça katı bir tutum sergileyen Divan, zaman içerisinde başka faktörlerin de etkisiyle bu yaklaşımından uzaklaşmıştır.

Bu kapsamda ilk olarak, işçilerin serbest dolaşımına ilişkin birincil ve ikincil hukuk kaynaklarını, Birlikte kabul edilen işçi tanımı ve işçilere tanınan hakları ele alacağımız makalemizde, ikinci kısımda sosyal avantajların neler olduğu ve iş arayanlara da bu hakların tanınıp tanınmadığı konularına Divan içtihadına değinmek suretiyle yer vermeye çalışacağız. Özellikle Divan kararlarındaki değişimin belirleyici unsurlarının ve Divan'ın sergilemiş olduğu farklı yaklaşımların ardındaki sebeplerin neler olduğunu yine aynı bölümde değerlendirmeye çalışacağız.

İşçilerin Serbest Dolaşımı

1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile ekonomik bir birlik olma yolunda ilk adım atılmış ve Avrupa Birliğine üye devletler arasında başta gümrük vergileri olmak üzere miktar kısıtlamalarının kaldırılması öngörülerek, gümrük birliği hedeflenmiştir. 1968 yılında gümrük birliği hedefine ulaşılmasının ardından, 1987 tarihli Avrupa Tek Senedi ile üye devletler arasında 'malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımının sağlandığı, iç sınırların bulunmadığı' bir iç pazar oluşturulması kararlaştırılmıştır.

Serbest dolaşım veya diğer adıyla dört özgürlük, Birliğin temel unsurlarından biri olmakla beraber, işçilerin serbest dolaşımı, kişilerin serbest dolaşımı kapsamında yer almaktadır. Nitekim bir iç pazardan söz edebilmek için üretim faktörlerinin de serbestçe dolaşımının sağlanması gerekmekte olup, işçiler de bu kapsamda bir üretim faktörü hatta en önemli üretim faktörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu amaçla, AT Antlaşmasında işçilerin serbest dolaşımı geçiş döneminde gerçekleştirilmesi gereken hedeflerden biri olarak belirlenmiştir. Ancak tanınan bu özgürlüklerin sınırsız olmadığı, belli şartlara sahip olunması halinde bu haklardan faydalanılabileceği, gerek Antlaşma hükümleri gerekse bu konuda hazırlanan tüzük ve direktiflerle ortaya konmaya çalışılmıştır.

İşçilerin serbest dolaşımına ilişkin ilk düzenleme Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşması (AET) m.48'de yer almakta olup, Lizbon Antlaşması ile yapılan değişiklikle madde içeriği muhafaza edilmiş ve söz konusu hüküm yeni adıyla Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma'nın (ABİDA) 45. maddesi olarak yeniden numaralandırılmıştır³. Bu madde ile işçilerin, Birlik sınırları içerisinde özgürce dolaşması ve diledikleri bir üye devlette, o devlet vatandaşları ile aynı statüde bir işe girmeleri düzenlenerek, madde kapsamı netleştirilmeye çalışılmıştır⁴. Bunun yanı sıra, işçilerin serbest dolaşımına ilişkin 15 Ekim 1968 tarih ve 1612/68 sayılı Konsey

3 AT Antlaşmasında aynı hüküm m.39 da yer almaktaydı.

4 Catherine, Barnard, **The Substantive Law of the EU**, Oxford University Press, Oxford, 2007, s.286.

Tüzüğü⁵ ile gerek iş imkanları gerek çalışma koşullarında eşitlik ve işçiler ile işçi ailelerine tanınan sosyal ve vergi avantajları konusunda düzenlemeler yapılmıştır⁶. Söz konusu Tüzük ile bir yandan üye devlet vatandaşı işçiler arasındaki farklılıklar giderilerek, ayrımcılık yapılması engellenmeye çalışılırken, öte yandan üye ülke vatandaşı işçilerin, çalıştıkları üye ülkeye ailelerini getirme hakkı da düzenlenerek serbest dolaşımın teşvik edilmesi amaçlanmıştır.

1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü ile üye devlet vatandaşları işçilere tanınan hakların kullanımını kolaylaştırmak ve desteklemek amacıyla Birlik içinde üye devlet işçilerinin ve ailelerinin dolaşımına ve ikametlerine ilişkin sınırlamaların kaldırılmasını düzenleyen 68/360 sayılı Direktif⁷ ile işçilerin ve ailelerinin çalışmak amacıyla bir üye devlet ülkesine giriş ve ikametlerini zorlaştıran hukuki engellerin büyük bir kısmının ortadan kaldırılması sağlanmıştır⁸.

Ardından 1251/70 sayılı Tüzük⁹ ile bir adım daha atılarak, emekli olan veya iş ilişkisi sona eren herhangi bir üye ülke vatandaşı işçiye, çalışmış olduğu üye ülkede sürekli ikamet etme imkanı yaratılmış ve buna ilişkin koşullar düzenlenmiştir.

1971 yılında da AET Antlaşması m.48'de düzenlenen işçilerin serbest dolaşımına ilişkin hakkın, üye devlet vatandaşlarınca herhangi bir hak kaybına uğramadan kullanılmasını sağlamak amacıyla Birlik içinde serbestçe dolaşan işçi ve işçi ailelerinin sosyal güvenlik haklarına ilişkin koordinasyonun sağlanması amacıyla 1408/71 sayılı Konsey Tüzüğü¹⁰ kabul edilmiştir.

29 Nisan 2004 tarihli 2004/38 sayılı Konsey Direktifi¹¹ ile serbest dolaşım ile ilgili tek bir mevzuat oluşturulması ve söz konusu hakların güncellenmesi hedeflenmiştir. Bu Direktif ile, Birlik vatandaşlarının ve aile fertlerinin üye ülke sınırları içerisinde serbest dolaşım ve ikamet etme hakkını düzenleyen, 1612/68 sayılı Tüzüğün bazı maddelerinin değiştirilmesi ve üye devlet işçilerinin ve ailelerinin dolaşımına ve ikametlerine ilişkin sınırlamaların kaldırılmasını düzenleyen 68/360 sayılı Direktif ile sürekli ikamet etme hakkına ilişkin 1251/70 sayılı Tüzüğü yürürlükten kaldırması öngörülmüştür¹².

5 15 Ekim 1968 tarih, 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü, Official Journal of the European Communities, L 257, 19.10.1968.

6 Enver Bozkurt et al, **Avrupa Birliği Hukuku**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s.250; Nanda Beenen, **Citizenship, Nationality and Access to Public Service Employment, The Impact of European Community Law**, Europa Law Publishing, Groningen, 2001, s.18.vd.

7 15 Ekim 1968 tarih, 68/360 sayılı Direktif, Official Journal of the European Communities, L257, 19.10.1968.

8 Geniş bilgi için bkz. Beenen, 2001, s.21.

9 29 Haziran 1970 tarih, 1251/70 sayılı Komisyon Tüzüğü, Official Journal of the European Communities, L 142, 30.6.1970; Geniş bilgi için bkz. Beenen, 2001, s.22.

10 14 Haziran 1971 tarih, 1408/71 sayılı sosyal güvenlik sistemlerine ilişkin Konsey Tüzüğü, Official Journal of the European Communities, L 149, 5.7.1971; Geniş bilgi için bkz. Beenen, 2001, s.22.

11 29 Nisan 2004 tarih, 2004/38 sayılı Konsey Direktifi, Official Journal of the European Communities, L 158/77, 30.4.2004.

12 29 Nisan 2004 tarihli Avrupa Toplulukları Resmi Gazetesinde yayımlanan 2004/38/AT sayılı Konsey Direktifi, 68/360/AT Direktifinin yanısıra, 64/221/AT, 72/194/AT, 73/148/AT,

İşçilerin serbest dolaşımına ilişkin düzenlemeler gerek kurucu Antlaşmalarda gerekse ikincil mevzuatlarda yer almış olsa da, Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın da bu konuya katkısı yadsınmaz. Nitekim, bir çok konu Divan içtihadı ile netliğe kavuşturulmuştur.

Birliğin, geçmişten bugüne işçilerin serbest dolaşımına ilişkin mevzuatına bakıldığında, yaklaşımdaki farklılık oldukça dikkat çekicidir. İlk yıllarda işçiler, ortak pazar amaçlarının yerine getirilmesi amacıyla sadece birer üretim faktörü olarak kabul edilirken, bugün hepsi birer Birlik Vatandaşı olarak kabul edilmekte ve vatandaşlıktan doğan haklarını buldukları üye devlette ileri sürebilmektedirler¹³.

İşçi Tanımı

İşçilerin serbest dolaşımına ilişkin gerek birincil gerek ikincil düzenlemelere bakıldığında herhangi bir işçi tanımına rastlanılmamaktadır. Birlik hukuki düzenlemelerinde bu kavrama yer verilmemiş olması, işçilerin serbest dolaşımına ilişkin düzenlemelerin kimlere uygulanacağı sorusunu da muğlak bırakmaktadır. Bu amaçla Divan, Birlik kapsamında objektif ve yeknesak bir işçi kavramının gerekliliğinden yola çıkarak, bu eksikliği içtihadı ile tamamlamaya çalışmıştır¹⁴.

Divan'ın işçi tanımı *Lawrie-Blum*¹⁵ davasında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, bir başka kişinin yönetiminde ve o kişi için belirli bir süre hizmet sunan ve bu hizmet karşılığında ücret alan kişi, işçi olarak tanımlanmıştır¹⁶. Alınan ücretin miktarının önemi olmayıp, yapılan işin 'gerçek ve etkili' bir ekonomik aktivite olması gerekmektedir. Divan, 'gerçek ve etkili ekonomik aktivite' ifadesini oldukça geniş yorumlamış, yapılan iş karşılığında ücret alınmamasının, yapılan işi her durumda etkili ekonomik aktive kapsamı dışında bırakmayacağını *Steymann*¹⁷ kararında belirtmiştir. Alman vatandaşı olup, Hollanda'da ikamet eden Steymann, ihtiyaçların topluluk tarafından karşılandığı dini bir topluluk olan Bhagwan topluluğu üyesidir. Steymann, topluluğun tesisatçılık işlerini yapmakta ve bunun karşılığında maddi ihtiyaçları topluluk tarafından karşılanmaktadır. Divan, bu şartlar altında Steymann'ın bu aktivitesini her ne kadar yapılan hizmet karşılığında para alınmasa da, gerçek ve etkili bir ekonomik aktivite olarak kabul etmiş ve Steymann'ın da Birlik kapsamında işçi olduğunu belirtmiştir¹⁸.

Gerçek ve etkili ekonomik aktivite olmanın yanısıra Divan, yapılan işin marjinal ve tali nitelikte bir etkinlik olmamasının da işçi kavramını değerlendirirken gözönünde bulundurulması gereken koşullardan olduğunu belirtmektedir. Marjinal ve tali nitelikte olmama koşulu da *Levin*¹⁹ kararı ile Divan tarafından ortaya konmuş ve açıklanmaya

---

75/34/AT, 75/35/AT, 90/364/AT, 90/365/AT sayılı Konsey Direktiflerini de yürürlükten kaldırmış olup, söz konusu direktifin yürürlüğe giriş tarihi iki yıl sonra olarak öngörülmüştür.

13 Barnard, 2007, s.286.

14 Barnard, 2007, s.287.

15 C-66/85, *Lawrie-Blum v. Land Baden -Württemberg*, [1986], ECR 2121.

16 C-66/85, *Lawrie-Blum v. Land Baden -Württemberg*, [1986], ECR 2121, para.16-17.

17 C-196/87, *Steymann v. Staatssecretaris van Justitie*, [1988], ECR 6159.

18 Beenen, 2001, s.15.

19 C-53/81, *Levin v. Staatssecretaris van Justitie*, [1982], ECR 1035.

çalışılmıştır. Hollanda makamlarınca oturma izni talebi, hizmetçi olarak yarım gün çalışan ve gelirin geçimi için yeterli bulunmaması nedeniyle reddedilen İngiliz vatandaşı Bayan Levin'e ilişkin kararda Divan, gelirin düşük olmasına rağmen yapmış olduğu işin etkili bir ekonomik faaliyet olarak kabul edilmesi nedeniyle Bayan Levin'i işçi olarak kabul etmiştir. Divan, *Levin* kararı ile yarım günlük çalışmanın yapılan işi marjinal ve tali nitelikte değerlendirmek için yeterli olmadığını, yapılan işin gerçek ve etkili olmasının kişiye işçi statüsü kazandırabileceğini ortaya koymuştur. Divan, *Raulin*²⁰ kararında her iki koşulun da nasıl değerlendirilmesi gerektiğine yönelik ulusal mahkemelere ipuçları vermeye çalışmıştır denilebilir. Divan, yapılan işin gerçek ve etkili olup olmadığını saptarken, yapılan işin düzensiz niteliği ve sınırlı süresinin gözönüne alınabileceğini, bir iş ilişkisi çerçevesinde sınırlı bir süre çalışmanın da marjinal ve tali nitelikte bir ekonomik aktivitenin varlığına işaret edebileceğini belirtmiştir²¹. Bu nedenle, ulusal mahkemenin karar verirken işçinin, işveren tarafından çağrıldığında, iş için hazır olup olmadığını araştırmasının yerinde olacağını vurgulayarak, kararı ulusal mahkemeye bırakmıştır.

İş arayan kişilerin işçi olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği de cevaplanması gereken diğer bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, bu konu ne Antlaşmalarda ne de ikincil hukukta düzenlenmiş olup, Divan içtihadı ile açıklığa kavuşturulmuştur. Her ne kadar sorunun cevabı açık olarak *Antonissen*²² kararında ortaya konmuşsa da, iş arayan kişilerin işçi olarak kabulüne dair ilk sinyaller aslında *Royer*²³ ve *Levin*²⁴ kararlarında verilmiştir²⁵. *Antonissen* kararında Divan, ATA m.39/3 (ABİDA m.45/3) uyarınca, üye devlet vatandaşlarının, herhangi bir üye devlette iş aramak amacıyla kalabileceğini belirtmiş²⁶ ve ilgili maddeyi geniş yorumlayarak iş arayanların kısmen işçi statüsünde değerlendirilebileceklerini belirtmiştir.

Divan ATA m.39'u (ABİDA m. 45) geniş yorumlamak suretiyle Birlik kapsamında geçerli olacak bir işçi tanımı elde etmiş ve bu tanıma kesin sınırlar çizmeyerek değişen ekonomik, sosyal ve siyasi iklime göre bu tanıma yorum yolu ile değiştirme yetkisini kendisinde tutmuştur²⁷.

Birlik Hukuku Kapsamında İşçilere Tanınan Haklar

İşçilere gerek Antlaşma hükümleri ile gerek ikincil hukuk vasıtasıyla serbest dolaşım nedeniyle birtakım haklar tanınmıştır. ATA m.39 (ABİDA m. 45) uyarınca

20 C-357/89, *Raulin v. Minister van Onderwijs en Wetenschappen*, [1992], ECR I 1027.

21 C-357/89, *Raulin v. Minister van Onderwijs en Wetenschappen*, [1992], ECR I 1027, para.14-15.

22 C-292/89, *R. v. Immigration Appeal Tribunal, ex parte Antonissen*, [1991], ECR I 745.

23 C-48/75, *Procureur du Rol v. Royer*, [1976], ECR 497, para. 32.

24 C-53/81, *Levin v. Staatssecretaris van Justitie*, [1982], ECR 1035, para.16.

25 Paul Craig ve Grainne De Burca, **EU Law, Text, Cases and Materials**, Oxford University Press, Oxford, 2003, s.713; Robin, C.A., White, **Workers, Establishment and Services in the European Union**, Oxford University Press, Oxford, 2004, s.143.

26 C-292/89, *R. v. Immigration Appeal Tribunal, ex parte Antonissen*, [1991], ECR I 745, para.13.

27 Craig ve De Burca, 2003, s.714.

başta, serbest dolaşım hakkı olmak üzere, üye devletlerdeki işlere başvurma, bu amaçla üye devlet ülkesinde serbestçe dolaşma, üye devlet vatandaşlarının çalışma koşullarını belirleyen yasa, tüzük ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak; üye devletlerin birinde iş yapmak amacıyla oturma ve son olarak işi yaptıktan sonra, Komisyon tarafından belirlenecek şartları haiz olmak şartıyla işin yapıldığı üye devlette oturma hakkı tanınmıştır. Antlaşmada oldukça genel ifade edilen bu hakların yanısıra, işçi ve işçi ailelerine tanınan eşit muamele ilkesi ile maddi ve sosyal hakları düzenlemeye yönelik 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü²⁸ çıkarılmış ve bu haklar detaylı olarak düzenlenmiştir²⁹.

1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü kapsamında işçilere tanınan hakları genel olarak³⁰:

- Ayrımcılık yapmama ilkesi kapsamında işe giriş hakkı
- İş ilişkisi süresince eşit muamele hakkı olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür.

İşe giriş hakkı, 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü'nün ilk maddesinde düzenlenmiş olup, bir üye devlet vatandaşının herhangi bir üye devlette, o üye devlet vatandaşı gibi işe girme ve bu işi sürdürme hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Bu hakkın vatandaşlığa dayalı ayrımcılığa ve engellemeye tabi olmadan kullanılması ve işçilerin iş akitlerini çalışmayı istedikleri üye devlet yasalarına uygun olarak akdedip, sona erdirebilecekleri aynı Tüzüğü'nün 2. ve 3. maddelerinde düzenlenmiştir³¹. Dolayısıyla, üye devlet vatandaşlarının herhangi bir üye devlette bir işe başvurmaları halinde ayrımcılığa ve engellemelere uğramamaları Tüzük hükümleri ile sağlanmaya çalışılmıştır. Nitekim, Divan da işe giriş hakkına ilişkin uyuşmazlıkları yorumladığı kararlarında doğrudan ayrımcılığın³² yanısıra dolaylı ayrımcılığın³³ da ATA m.39 (ABİDA m. 45) ve Tüzük hükümlerine aykırı olduğunu belirtmiştir. Bu durumun tek istisnası ATA m.39/3'de (ABİDA m. 45/3) düzenlenen ve serbest dolaşımın istisnaları olarak kabul edilen kamu düzeni, kamu güvenliği ve kamu sağlığı gerekçelerinden birinin varlığı ile orantılılık ilkesine uygunluktur. Doğrudan ve dolaylı ayrımcılığın yanısıra aslında ayrımcı olmayan ancak, uygulanması sonucunda serbest dolaşımı sınırlayan veya engelleyen

28 15 Ekim 1968 tarih, 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü, Official Journal of the European Communities, L 257, 19.10.1968.; Bu tüzükte işçi ailelerine yönelik olan 10 ve 11. maddeler 2004/38 sayılı Direktif ile yürürlükten kaldırılmıştır.

29 Bu tüzüğü'nün yanısıra, işçilerin bir üye devlete giriş ve oturma koşullarını belirlemek üzere 68/360 sayılı Direktif, işçinin ve aile üyelerinin, emeklilik, çalışamaz duruma gelme ve ya ölüm halinde, bir üye devlette belli bir süre çalışmış olma koşulu ile o üye devlette kalma hakkını düzenlemek üzere 1251/70 sayılı Tüzük çıkarılmış ancak her ikisi de 2004/38 sayılı Direktifin yürürlüğe girmesi ile yürürlükten kaldırılmıştır. Nitekim her iki konu da 2004/38 sayılı Direktifte düzenlenmektedir.

30 Barnard, 2007, s.291, 294.

31 Barnard, 2007, s.291.

32 İşe giriş hakkında doğrudan ayrımcılık yapıldığına dair Divan kararlarına örnek olarak bkz.C-415/93, Union Royale Belge des Sociétés de Football Association ASBL and Others v Jean-Marc Bosman and Others, [1995], ECR I 4921.

33 İşe giriş hakkında dolaylı ayrımcılık yapıldığına dair Divan kararlarına örnek olarak bkz. C-419/92, Scholz v. Opera Universitaria di Cagliari and Cinzia Porcedda [1994], ECR I 505.

ulusal tasarruflar³⁴da, ATA m.39 (ABİDA m. 45) ve Tüzük hükümlerine aykırı kabul edilmektedir. Bu tür ulusal tasarruflar, kamu düzeninin emredici gereklilikleri veya serbest dolaşımın genel istisnalarından birinin varlığı ispatlanarak haklı bulunabilir. Ancak belirtmek gerekir ki ister kamu çıkarı ister genel istisnalardan birinin varlığı ispatlanmış olsa da, aynı zamanda söz konusu ulusal tasarrufun aynı zamanda orantılılık ilkesine uygun olması gerekmektedir.

İş ilişkisi süresince eşit muamele hakkını 4 alt başlık altında toplamak mümkündür³⁵. 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü'nün 7. maddesinin 1. fıkrasında göçmen işçilere de iş koşul ve şartlarında ulusal işçilerden farklı bir muamele uygulanamayacağı belirtilerek, ilk alt başlık oluşturulmuştur. Nitekim, iş koşul ve şartları ifadesi ile ne kastedildiği yine Divan içtihadı ile ortaya konulmuştur. Örneğin, iş akitlerinin süresine yönelik getirilen sınırlamalar³⁶ veya hizmet sürelerinin hesaplanmasında³⁷ göçmen işçiler ve ulusal işçiler arasında vatandaşlığa dayalı ayrımcılığa neden olan farklı uygulamalar olması halinde iş koşul ve şartlarında eşit muameleden söz edilemez³⁸. İkinci alt başlık olarak, sosyal ve vergi avantajlarında eşit muameleden söz edilebilir. Bu konuya ilişkin düzenleme yine 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü'nün 7. maddesinin 2. fıkrasında yer almaktadır. Buna göre, göçmen işçiler de ulusal işçilerin sahip olduğu vergi ve sosyal avantajlara sahip olmalı, bu konuda göçmen işçiler ve ulusal işçiler arasında vatandaşlığa dayalı ayırım yapılmamalıdır³⁹. 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü'nün 7. maddesinin 3. fıkrası uyarınca mesleki eğitim alanında eşit muamelede bu kapsamda üçüncü alt başlık olarak değerlendirilebilir. Söz konusu hüküm uyarınca, göçmen işçiler de mesleki eğitim okullarına ve merkezlerine ulusal işçilerle aynı koşullarda başvuru hakkına sahiptirler⁴⁰. Bütün bu hakların yanısıra, yine aynı Tüzüğü'nün 8. ve 9. maddelerinde yapılan düzenlemelerle, gerek ticari birliklere üye olma⁴¹ gerekse bu birliklere ilişkin hakların kullanımında⁴² ulusal işçilerle aynı haklara sahip olmak ve ev sahibi olma⁴³ konusunda da ulusal işçilerin sahip oldukları tüm hak ve avantajlara sahip oldukları belirtilmiştir⁴⁴.

34 İşe giriş hakkında ayrımcı olmayan bir ulusal tasarrufun serbest dolaşıma engel teşkil ettiğine dair Divan kararlarına örnek olarak bkz. C-464/02, Commission v. Denmark [2005], ECR I 7929.

35 Barnard 2007, s.294 vd.

36 C-33/88, Allue and Coonan v. Università degli studi di Venezia [1989], ECR 1591.

37 C-15/69, Württembergische Milchverwertung Südmilch AG v. Ugliola [1969], ECR 363.

38 Detaylı bilgi için bkz. Barnard, 2007, s.295.

39 C-279/93, Finanzamt Koeln-Altstadt v. Schumacker [1995] ECR I-225; C-207/78, Ministère public v. Even and ONPTS [1979], ECR 2019.

40 C-293/83, Françoise Gravier v. City of Liège, [1985], ECR 593; C-209/03, R (on the application of Danny Bidar) v. London Borough of Ealing, Secretary of State for Education and Skills, [2005], ECR I 2119.

41 C-213/90, ASTI v. Chambre des Employés Privés, [1991], ECR I 3507.

42 C-465/01, Commission v. Austria, [2004], ECR I 8291.

43 C-305/87, Commission v. Greece, [1989], ECR 1461.

44 Detaylı bilgi için bkz. Barnard, 2007, s.306-307.

Sosyal Avantajlar ve Avrupa Birliğinde İş Arayanlar

Sosyal Avantaj Tanımı

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 1612/68 sayılı Tüzüğün 7/2. maddesinde işçilere tanınan sosyal avantajlara ilişkin düzenleme yapılmış olup, bu avantajların neler olduğuna ilişkin herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir. Bu durum da Divan'a, önüne gelen uyuşmazlıklarda bu tanımlamayı yapma fırsatı tanımıştır. Divan, ilk yıllarda oldukça dar yorumlamayı tercih ettiği sosyal avantajları⁴⁵, *Cristini*⁴⁶ kararı ile geniş yorumlamayı tercih etmiş ve iş sözleşmelerinde yer verilip verilmediğine bakılmaksızın tüm sosyal avantajları kapsadığını belirtmiştir⁴⁷. Divan, her ne kadar bu karar ile sosyal avantajları geniş yorumlamayı tercih etmişse de, yine bu kararda sosyal avantaj kavramının içeriğine ilişkin hiçbir açıklamaya yer verilmemiştir. *Even*⁴⁸ kararı ile Divan, bu eksikliği de gidererek bir yandan sosyal avantaj kavramının kapsamına nelerin dahil olduğunu açıklığa kavuştururken öte yandan, sınırlarını da çizmeyi başarmıştır⁴⁹. Buna göre sosyal avantaj, bir iş sözleşmesi ile bağlantılı olsun veya olmasın, genellikle ulusal işçilere işçi statüsüne sahip olmaları nedeniyle veya o üye devlet ülkesinde oturmaları nedeniyle verilen hakların, diğer üye devlet vatandaşı işçilere tanınmak suretiyle genişletilmesi ve bu avantajların Birlik içinde dolaşımı kolaylaştırmaya uygun olmasıdır⁵⁰.

Sonuç olarak, Divan'ın yapmış olduğu bu tanımlamadan, tanınan bir avantajın sosyal avantaj kapsamında olup olmadığını belirlerken öncelikle, avantajın işçi statüsü nedeniyle tanınıp tanınmadığının ardından, üye devlet ülkesinde ikamet etme ile bağlantılı olup olmadığının ve son olarak tanınan bu avantajın Birlik içinde dolaşımı kolaylaştırıcı özelliği olup olmadığının tespiti gerekmektedir. Bu üç durumda, söz konusu avantajın diğer üye devlet vatandaşı işçilere de tanınmasını gerektirmektedir. Ancak, işçi tanımında olduğu gibi, bu tanımdan da söz konusu sosyal avantajların iş arayan kişilere de tanınıp tanınmayacağı konusunda olumlu ya da olumsuz bir sonuca ulaşılamamaktadır. Nitekim, *Antonissen*⁵¹ kararında iş arayanların kısmen işçi statüsünde oldukları belirtilmiş, ancak bu durumun işçilere tanınan sosyal avantajları da kapsayıp kapsamadığı açıklığa kavuşturulmamıştır.

Divan'ın Yaklaşımı

Divan, önüne gelen uyuşmazlıklarda kendisine yöneltilen sorular çerçevesinde, iş arayan kişilere de sosyal avantajların tanınıp tanınmayacağı konusunu açıklığa kavuşturmaya çalışmış ve zaman içerisinde görüş değiştirmiştir. Bu kapsamda, Divan içtihadını ilk dönem ve son dönem olmak üzere iki başlık altında ele almanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

45 C-76/72, Michel S. v. Fonds National de Reclassement Handicapes, [1973], ECR 457.

46 C-32/75, Fiorini v. Societe Nationale des Chemins de Fer Français, [1975], ECR 1085.

47 Barnard, 2007, s.299.

48 C-207/78, Ministere Public v. Even and ONPTS, [1979], ECR 2019.

49 Barnard, 2007, s.298-301.

50 C-207/78, Ministere Public v. Even and ONPTS, [1979], ECR 2019, para.22.

51 C-292/89, R. v. Immigration Appeal Tribunal, ex parte Antonissen, [1991], ECR I 745.

İlk Dönem İçtihadı

Divan, ilk olarak *Lebon*⁵² kararıyla iş arayan kişilerin sosyal avantajlardan faydalanıp faydalanamayacağı konusuna değinme fırsatı bulmuş ve bu konudaki görüşü olumsuz olmuştur⁵³.

Belçika'da emekli babası ve babasının emekli maaşı ile yaşayan Fransız Lebon, göçmen işçi çocuğu olması nedeniyle, Belçika makamlarının öğrencilere sunduğu ve minimex adı verilen yardımdan faydalanmak umuduyla yetkili makamlara başvurmuş, ancak bu talebi reddedilmiştir. Söz konusu uyuşmazlıkta Divan öncelikle, bir kişinin AET m.48'in (ATA m.39, ABİDA m.45) kişi bakımından kapsamına girmesinin, bu maddede tanınan haklara da sahip olacağı anlamına gelmediğini belirtmiştir. Divan, kendisine yöneltilen 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü m.7/2'de yer verilen sosyal avantajların iş arayanlara da tanınıp tanınmayacağı sorusunu da şöyle cevaplamıştır: 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü'nün 7/2. maddesinde düzenlenen sosyal avantajların sadece işçiler için geçerli olduğunu belirtmiş ve AET m.48 (ATA m.39, ABİDA m.45) ve aynı Tüzüğü'nün 2. ve 5. maddeleri uyarınca, iş arayan kişilerin işe girişte eşit muamele hakkına sahip olduklarını vurgulamıştır⁵⁴. Dolayısıyla Divan, iş aramak amacıyla başka bir üye devlete giden, herhangi bir üye devlet vatandaşı işçinin 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü m.7/2'den faydalanamayacağını açıkça ortaya koymuştur⁵⁵.

İşsizlik sigortasının uyuşmazlık konusunu oluşturduğu diğer bir davada Divan, aynı yaklaşımı sergilemiştir⁵⁶. Buna göre, işsizlik sigortasının söz konusu olabilmesi için kişinin, işçilerin serbest dolaşımı kapsamında gerçek ve etkili bir aktivite ile çalışmış olması, iş hayatına dahil olması gerekmektedir. Dolayısıyla, ilk işini arayan kişilerin işsizlik sigortasından faydalanamayacaklarını belirtmiştir⁵⁷.

Sosyal avantaj kavramını oldukça geniş yorumlayan Divan, aynı yaklaşımı sosyal avantajlardan faydalanacak kişilerin tespitinde göstermemiş, 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü m.7/2'nin lafzi yorumuyla yetinmeyi tercih etmiştir. Divan'ın bu konuya temkinli yaklaşımını o dönemdeki siyasi tutum ile açıklamak mümkün olacaktır kanısındayız.

Antlaşmaların önsözünde yer alan 'Avrupa halkları arasında daha yakın bir birlik' ifadesi ile aslında siyasi birlik hedefinin Birliğin oluşumundan itibaren akıllarda olduğu ve 1992 tarihinde imzalanan Maastricht Antlaşması ile mevzuata dahil olan Avrupa Vatandaşlığı ile siyasi birlik yolunda ciddi bir adım atıldığı söylenebilir. Dolayısıyla Avrupa Vatandaşlığı kavramı Birlik gündemine bir anda dahil olmayıp, 1992 yılı öncesinde de bu konuda bir çok girişimde bulunularak, uygun zemin hazırlanmıştır. Bu

52 C-316/85, Centre Public d'Aide Sociale de Courcelles v. Lebon, [1987], ECR 2811.

53 White, 2004, s.144.

54 C-316/85, Centre Public d'Aide Sociale de Courcelles v. Lebon, [1987], ECR 2811, para.25-27.

55 Aynı yönde bkz. C-3/90, Bernini v Minister van Onderwijs en Wetenschappen [1992] ECR I-1071.

56 C-278/94, Commission v. Belgium, [1996], ECR I 4307.

57 Craig ve De Burca, 2003, s.714.

kapsamda ilk olarak 1972 tarihinde yapılan Paris Zirvesinde serbest dolaşım hakkının ve liberal demokratik bir devletin vatandaşlarına tanıdığı sosyo-ekonomik haklar dışında özel hakların da Birlik üyesi devlet vatandaşlarına tanınması hedeflenmiştir⁵⁸. Bu gelişmenin ardından 1974 tarihli Paris Zirvesinde Belçika Başbakanı Leo Tindemanstan 'Avrupa Birliği' teriminden ne anlaşılması gerektiğine dair bir rapor hazırlaması istenmiştir⁵⁹. 1975 yılında tamamlanan raporda⁶⁰ bir çok konunun yanısıra, Birlik üye devlet vatandaşlarına bir takım somut haklar tanınması ve bu suretle tanınan serbest dolaşım hakkının genişletilmesi öngörülmüştür⁶¹.

Zirvelerde yaşanan bu gelişmelerin yanısıra, Avrupa Parlamentosu da Avrupa Vatandaşlarının, diğer üye devletlerde genel bir ikamet hakkına sahip olmalarını da kapsayan, Avrupa Vatandaşlığına dayalı hakların bir listesini oluşturmuştur. 1977 yılında yaşanan bu gelişmenin ardından, 1979 yılında serbest dolaşım ile ekonomik aktivite arasındaki bağın kaldırılarak, serbest dolaşım hakkından tüm üye devlet vatandaşlarının faydalanmasına imkan yaratan⁶² taslak bir direktif Komisyon tarafından hazırlanarak, Konsey'e sunulmuştur⁶³.

Taslak direktif, içeriğinde hakların ve kapsamındaki kişilerin net bir şekilde belirtilmediği, serbest dolaşım hak ile ekonomik aktivite arasındaki bağın kaldırılarak serbest dolaşım hakkının tüm Birlik üye devlet vatandaşlarına tanınması halinde üye devletlerin ekonomik yapılarının zarar görebileceği gibi bir takım nedenlerle itiraza uğramış ve hayata geçirilememiştir. Üye devletlerin özellikle serbest dolaşım ile ekonomik aktivite arasındaki bağın kaldırılmasına yönelik itirazlarının altında yatan asıl sebep, serbest dolaşım hakkı ile birlikte sosyal avantaj gibi birtakım hakların da üye devlet vatandaşlarına tanınması suretiyle, sosyal güvenlik sistemlerinin çökmesi riski⁶⁴ ve sosyal güvenlik sistemleri iyi olan üye ülkelere göç turizminin olması endişesidir⁶⁵. Siyasi gündemi bu konuların işgal ettiği bir dönemde Divan'ın da üye devletlerin bu

58 Ac Evans, 'European Citizenship', *Modern Law Review*, C.45, S.5, 1982, s.505-506.

59 The Tindemans Report, (1976), AT Bülten 1/76, <http://www.ena.lu/the-tindemans-report-020100267.html>, 05.06.2010.

60 Desmond Dinan, *Avrupa Birliği Ansiklopedisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.361.

61 The Tindemans Report, (1976), AT Bülten 1/76, <http://www.ena.lu/the-tindemans-report-020100267.html>, 05.06.2010.

62 Siofra O'Leary, *The Evolving Concept of Community Citizenship*, Kluwer Law International, London, 1996, s.19; Evans, 1992, s.509; Kay Hailbronner, 'Union Citizenship and Access to Social Benefits', *Common Market Law Review*, C.42, 2005, s.1245.

63 Williem, Maas, 'The Politics of European Rights', <http://www.yale.edu/leitner/pdf/2001-26.pdf>, 10.02.2010, s.2; Hans Claudius Taschner, 'Free Movement of Students, Retired Persons and Other European Citizens, A Difficult Legislative Process', in Henry Schermers, Cees Flinterman, Alfred Kellermann, Johan van Haersolte, Gert-Wim A. van de Meent, (der), *Free Movement of Persons in Europe*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague, s.428; A. Pieter van der Mei, *Free Movement of Persons within the European Community*, Hart Publishing, Oxford, 2003, s.44.

64 Juliane Kokott, 'EU Citizenship-Citoyens Sans Frontieres', *Durham European Law Institute European Law Lecture*, 2005, s.2; Hailbronner, 2005, s.1245-1246.

65 Anthony Arnall et al, Wyatt and Dashwood's European Union Law, Sweet and Maxwell, London, 2006, s.716.

konudaki olumsuz görüşlerini bilmesine rağmen, 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü m.7/2'yi geniş yorumlaması fikrimizce beklenemez. Nitekim, Divan da tedbirli davranmak suretiyle, sosyal avantajların iş arayan kişilere tanınmayacağını belirtmeyi tercih etmiştir.

Öte yandan söz konusu kararların tarihlerine bakıldığında, Divan'ın yargısal aktivist⁶⁶ olmakla suçlandığı döneme denk gelmesi kanımızca Divan'ın temkinli yaklaşımını açıklayan diğer bir neden olarak ileri sürülebilir. Gerek doktrin tarafından gerekse üye devlet mahkemelerince çok ağır eleştirilere maruz kalan Divan, bu tepkileri daha fazla üzerine çekmemek adına 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü'nün ilgili maddesinin lafzi yorumuna sadık kalmayı tercih etmiş olabilir.

Son Dönem İçtihadı

Divan, iş arayan kişilerin de, iş aradıkları üye devletin sağladığı sosyal avantajlardan faydalanabileceğini *Collins*⁶⁷ kararı ile ortaya koymuş ve bu konudaki olumsuz içtihadını bu karar ile değiştirmiştir.

İrlanda ve Amerika olmak üzere çifte vatandaşlığa sahip olan Collins, 1970 ve 80'li yıllarda kısa sürelerde olmak üzere İngiltere'de bulunmuş ve part-time işlerde çalışmıştır. 1998 yılında iş aramak üzere tekrar İngiltere'ye gelmiş ve İngiltere yasaları uyarınca, İngiltere'de sürekli ikamet edenlere tanınan iş arama yardımından faydalanmak istemiştir. Ancak bu talebi, 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü kapsamında işçi olmaması ve bu nedenle İngiltere'de sürekli bir ikametgah sahibi olarak değerlendirilemeyeceği, ayrıca 68/360 sayılı Direktif kapsamında İngiltere'de ikamet etme hakkı da bulunmadığı gerekçeleri ile ulusal mahkemece reddedilmiştir. Divan 1612/68 sayılı Konsey Tüzüğü kapsamında konuya yaklaşıldığında bu gerekçeleri haklı ve yerinde bulmakla birlikte, konuyu farklı bir açıdan daha ele almayı tercih etmiş ve Collins'in talebini AT Antlaşması m.39/2 (ABİDA m.45/2) kapsamında da incelemiştir⁶⁸.

Divan, davaya konu olayı AT Antlaşması m.39/2 (ABİDA m.45/2) uyarınca, *İşçilerin serbest dolaşımı, üye devlet işçileri arasında iş, ücret ve diğer iş koşullarıyla*

66 Yargısal aktivizm için bkz. Trevor Hartley, "The European Court, Judicial Objectivity and the Constitution of the European Union", *Law Quarterly Review*, S.112, 1996, s.95; Joseph Weiler, "The Court On Trial", *Common Market Law Review*, C.24, 1987, s.555; Karen Alter, "Who Are The Masters of the Treaty?: European Governments and The European Court of Justice", *International Organization*, C.52, 1998; Oreste Pollicino, "Legal Reasoning of the Court of Justice in the Context of the Principle of Equality Between Judicial Activism and Self-restraint, Part One/Two", *German Law Journal*, V.5 N.3 2004, <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=402>, 10.02.2010; Takis Tridimas, "The Court of Justice and Judicial Activism", *European Law Review*, C.21 1996, s.199; Karen Alter, "The European Court's Political Power", *West European Politics*, C.19 1996, s.477; Anthony Arnull, "The European Court and Judicial Objectivity: A Reply To Prof. Hartley", *Law Quarterly Review*, C.112, 1996, s.411.

67 C-138/02, Brian Francis Collins. v. Secretary of State for Work and Pensions, [2004], ECR I 02703.

68 Josephine Steiner et al, *EU Law*, Oxford University Press, Oxford, 2007, s.428.

ilgili olarak vatandaşlığa dayalı ayrımcılığın kaldırılmasını kapsar' hükmü açısından ele almış ve Collins'in talebinin reddedilmesini vatandaşlığa dayalı ayrımcılık olarak değerlendirmiştir. Nitekim Divan, Collins'in AT m.39 kapsamında kendisine tanınan hakkı kullanmak üzere başka bir üye devlette iş arayan, bir üye devlet vatandaşı olarak, bu hakkını kullanırken ATA m.39/2 (ABİDA m.45/2) kapsamında vatandaşlığa dayalı ayrımcılık yasağı kapsamında da değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir⁶⁹. Olayda, ikamet koşulu getirilmek suretiyle yapılan ayrımcılık ancak Antlaşmada belirtilen istisnaların birinin veya kamu çıkarının varlığı, ve uygulamanın orantılı olması halinde kabul edilebilmektedir. *Collins* kararında söz konusu istisnalardan hiçbirinin bulunmamasının yanısıra Divan, bir üye devlette yasal olarak ikamet eden Birlik Vatandaşlarının Antlaşmanın maddi bakımdan kapsamına giren her konuda ATA m. 12'de (ABİDA m.18) yer verilen vatandaşlığa dayalı ayrımcılık yasağına dayanabileceğini belirtmiştir⁷⁰. Collins'in, ATA m.39/2 (ABİDA m.45/2) kapsamında, İngiltere'de yasal olarak ikamet eden bir Birlik vatandaşı olarak kabul edilmesi nedeniyle, bir üye devlette işe girişi kolaylaştırma amacına yönelik bir finansal yardımın m.39/2 kapsamının dışında tutulmasının mümkün olmadığı da Divan tarafından dile getirilmiştir⁷¹. Nitekim, Birlik Vatandaşlığı kavramının oluşturulmasıyla ATA m.39/2'de (ABİDA m.45/2) öngörülen yasağın, ATA m.12 (ABİDA m.18) ile garanti altına alınan eşit muamele ilkesinin bir ifadesi olarak kabul edilmelidir⁷².

Divan, *Collins* kararı ile iş arayanların, iş aradıkları üye devletin kendi vatandaşlarına tanınmış olan sosyal avantajlardan faydalanabileceklerini açıkça dile getirmiş ve önceki içtihadından tamamen ayrılmıştır⁷³. Bu duruma dayanak olarak ise ATA m.39/2 (ABİDA m.45/2) ile birlikte aslında ATA m.12 (ABİDA m.18) gösterilmiştir. Temel gerekçe vatandaşlığa dayalı ayrımcılık olsa da, Divan'ın bu maddeleri bu kadar geniş yorumlamasına imkan yaratan Avrupa Birliği Antlaşması diğer adıyla Maastricht Antlaşması ile Kurucu Antlaşmalara dahil olan Avrupa Vatandaşlığı⁷⁴, bugünkü adı ile Birlik Vatandaşlığı kavramıdır. Kararda da birçok kez vurgulandığı üzere Collins, bir üye devlet vatandaşlığını haiz olması nedeniyle aynı zamanda Birlik Vatandaşıdır. Dolayısıyla, seçme ve seçilme hakkı, yabancı ülkelerde diplomatik korunma hakkı, dilekçe verme, Ombudsmana ve kurumlara başvurma hakkının yanısıra, üye ülkelerde serbest dolaşım ve ikamet hakkına sahiptir⁷⁵. Her ne

69 Anthony Arnall, *The European Union and Its Court of Justice*, Oxford University Press, Oxford, 2006, s.523.

70 C-138/02, Brian Francis Collins. v. Secretary of State for Work and Pensions, [2004], ECR I 02703, para 61.

71 C-138/02, Brian Francis Collins. v. Secretary of State for Work and Pensions, [2004], ECR I 02703, para 63.

72 Arnall, 2006, s.524; Kay Hailbronner, 'The EU Directive On Free Movement and Access to Social Benefits,' <http://ideas.repec.org/a/ces/ifodic/v4y2006i4p8-13.html>, 2006, 15.02.2010.

73 Arnall et al, 2006, s.717; Steiner et al, 2007, s.431.

74 AT Antlaşması m.17-22'de yer verilen Avrupa Vatandaşlığı, ABİDA ile Birlik Vatandaşı olarak değiştirilmiş ve m.18-25'de düzenlenmiştir.

75 Tanınan haklar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Barnard, 2007, s.412; Francis JACOBS, 'Citizenship of the European Union-A Legal Analysis', *European Law Journal*, C.13, S.4, 2007, s.591-592.

kadar ATA madde.18'de (ABİDA m.21) yer verilen serbest dolaşım ve ikamet hakkının Anlaşmalarda ve ikincil düzenlemelerde öngörülen sınırlamalar kapsamında kullanılacağı ayrıca belirtilmişse de Divan, maddeyi farklı bir yoruma tabi tutmuş ve serbest dolaşım ve ikamet hakkının kapsamını genişletmiştir⁷⁶. Divan, iş arayan kişi ile iş aranan üye devlet pazarı arasında gerçek bir bağlantının varlığı halinde, davaya konu olan sosyal avantajın iş arayan kişiye de tanınması gerektiğini belirtmiştir⁷⁷. İş arayan kişinin üye devlette makul bir süre boyunca iş aradığının tespitini de bu bağlantının varlığı için yeterli kabul etmiştir⁷⁸. Dolayısıyla, iş aramak amacıyla gidilen üye ülkede makul bir süre olmak koşulu ile ikamet etme hakkının da yasal olduğu, Divan tarafından dile getirilen diğer bir unsurdur. Böylece Divan, bu karar ile Birlik Vatandaşlığının, üye devlet vatandaşlarının temel statüsü olmak amacıyla getirildiği fikrini yerleştirmek ve vatandaşlık temelinde dayalı eşit muamele ilkesinin kapsamını genişletmek konusunda, Birlik Vatandaşlığı kavramının etki ve kapasitesinin altını çizmeyi başarmıştır⁷⁹. Divan, *Collins* kararı ile bir üye devlette iş arayan, başka bir üye devlet vatandaşının Antlaşmanın konu bakımından kapsamına dahil olduğunu ve bu nedenle eşit muamele hakkına sahip olduğunu belirtmiş ve ardından bu yaklaşımını *Ioannidis*⁸⁰ kararı ile de teyid etmiştir⁸¹.

Aslında, Vatandaşlık kavramı Kurucu Antlaşmalara girmeden önce serbest dolaşım ve ikamet hakkının genişletilmesi konusunda bir takım girişimlerde bulunmuş ancak, yukarıda da değindiğimiz üzere bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁸². Serbest dolaşım hakkı ile ekonomik aktivite arasındaki bağın kaldırılarak, serbest dolaşım hakkının kapsamını genişletmek üzere 1979 yılında Komisyon tarafından hazırlanan ancak hayata geçirilemeyen taslak Direktif, 1984 Fontainebleu Zirvesinde, tekrar gündeme gelmiş, ve 1990 yılında Konsey tarafından kabul edilerek işçilerin yanısıra farklı kişi gruplarına da serbest dolaşım ve ikamet hakkı öngören üç direktif kabul edilmiştir⁸³. Bu üç direktifin en önemli özelliği, bu tarihe kadar kişilerin serbest dolaşımı kapsamında yer verilmeyen ekonomik olarak aktif olmayan kişilere, ikamet etmek istedikleri üye devlet sosyal güvenlik sistemlerine yük olmayacak derecede yeterli kaynaklara ve kapsamlı bir sağlık sigortasına sahip olmaları halinde serbest

---

76 Astrid Epiney, 'The Scope of Article 12 EC: Some Remarks on the Influence of European Citizenship', *European Law Journal*, C.13, S.5, 2007, s.612.

77 C-138/02, Brian Francis Collins. v. Secretary of State for Work and Pensions, [2004], ECR I 02703, para 69; Arnall, 2006, s.524.

78 C-138/02, Brian Francis Collins. v. Secretary of State for Work and Pensions, [2004], ECR I 02703, para 70; Arnall, 2006, s.524.

79 Arnall, 2006, s.524.

80 C-258/04, Office National de l'emploi v Ioannidis, [2005], ECR I 8275.

81 Arnall et al, 2006, s.717; Hailbronner, <http://ideas.repec.org/a/ces/ifodic/v4y2006i4p8-13.html>, 2006, 15.02.2010.

82 Bkz. s.7.

83 Maas, 2001, s.5; Taschner, 2001, s.432; Steiner et al, 2007, s.508-509; Gillian More, 'The Principle of Equal Treatment: From Market Unifier to Fundamental Rights', in Paul Craig ve Grainne de Burca (der.), *The Evolution of EU Law*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s.537; Mei, 2003, s.45.

dolaşım ve ikamet hakkının tanınmış olmasıdır⁸⁴. Yürürlüğe girmesi ile birlikte serbest dolaşım ile ilgili bu üç direktifin yanısıra birçok düzenlemenin yürürlükten kaldırılmasını öngören, Avrupa vatandaşları ve bunların aile fertlerinin serbest dolaşım ve ikamet hakkına ilişkin 29 Nisan 2004 tarih, 2004/38 sayılı Direktif ile serbest dolaşım ile ilgili tek bir mevzuat oluşturulması ve söz konusu hakların güncellenmesi hedeflenmiştir⁸⁵. Bu Direktif ile işçi, serbest çalışan ve ekonomik olarak aktif olmayanlar arasındaki ayrım korunmuş, ekonomik olarak aktif olmayanlar için 90/364, 90/363 ve 93/96 sayılı direktiflerde de yer alan, gittikleri ülkenin sosyal güvenlik sistemine yük olmamak ve kapsamlı bir sağlık sigortasını haiz olma koşulları muhafaza edilmiştir⁸⁶.

Üye devletlerin ekonomik olarak aktif olmayan kişilere serbest dolaşım hakkı tanınması halinde sosyal güvenlik sistemlerinin olumsuz etkileneceği endişesini taşımaları nedeniyle sıcak bakmadıkları bu konu, öngörülen bu iki şart (gidilen ülkenin sosyal güvenlik sistemine yük olmamak ve kapsamlı bir sağlık sigortasını haiz olma) ile aşılabilmektedir⁸⁷. Ardından Vatandaşlık kavramının Kurucu Antlaşmalara dahil olması ile Divan, ATA m.18'de (ABİDA m.21) yer verilen serbest dolaşım ve ikamet hakkına ilişkin düzenlemeyi vatandaşlık temeline dayandırmak suretiyle, daha geniş yorumlama imkanına kavuşmuştur. Nitekim, *Collins* kararının bu yaklaşımın bir sonucu olduğunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır.

Siyasi açıdan bakıldığında, Vatandaşlık kavramının Kurucu Antlaşmalara dahil olması ile ekonomik bütünleşmenin yanısıra siyasi bütünleşme yolunda da ciddi adımlar atılan Birlikte, demokrasi eksikliği ve halka uzaklık konularında yapılan eleştirilerin de giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan 1997'de imzalanıp, 1999'da yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması ile serbest dolaşımın önündeki tüm engellerin ortadan kaldırılarak, Avrupa Vatandaşlarının serbestçe dolaşabileceği bir özgürlük, güvenlik ve adalet alanı oluşturmak ve istihdamı arttırmak suretiyle Birlik vatandaşlarının haklarını Birliğin merkezine yerleştirme amacı ön plana çıkmıştır⁸⁸.

Siyasi anlamda yaşanan tüm bu gelişmeler Divan'ın içtihad değişikliğine gitmesinin diğer bir nedeni olarak gösterilebilir. Nitekim, bütünleşme sürecinin itici gücü olarak kabul edilen Divan'ın, Birlik hukukunun gelişimine katkısı yadsınamayacak olup, özellikle üç alanda kendini göstermektedir⁸⁹;

– Topluluğun (dolayısıyla ekonomik birliğin) güçlendirilmesi teşviki, desteklenmesi,

84 Bu direktifler, öğrencileri kapsayan 90/366 sayılı Direktif (93/96 sayılı Direktif ile değişik), Kendi adına ya da başkasının yanında çalışırken mesleki faaliyetlerini sona erdirenlerin (emekliler) ikamet hakkı ile ilgili 90/365/ sayılı Direktif, AT hukukuna göre ikâmet hakkına sahip olmayan tüm kişileri kapsayan 90/364 sayılı Direktif (bağımsız gelir kaynaklarına sahip kişiler)

85 Geniş bilgi için bkz, Barnard, 2007, s.416-444; Koen Lenaerts, **Constitutional Law of the European Union**, Sweet and Maxwell, London, 2005, s.548 vd.; Steiner et al, 2007., s.517-518.

86 2004/38 sayılı Direktif m.7/3-a,d.

87 Mei, 2003, s.44.

88 Bozkurt et al, 2006, s.41.

89 Trevor Hartley, **The Foundations of European Community Law**, Oxford University Press, Oxford, 2007, s.74; Tridimas, 1996, s.199.

- Topluluk hukukunun kapsamının ve etkililiğinin artırılması,
- Topluluk kurumlarının yetkisinin genişlemesi.

Dolayısıyla, ekonomik bütünleşmenin yanısıra, siyasi bütünleşmeyi de gündemine alan Birlik'in Divan tarafından desteklendiği ve Vatandaşlık kavramı ile birlikte serbest dolaşımı teşvik edecek nitelikteki düzenlemeleri geniş yorumlamaya başladığı ileri sürülebilir. Bu suretle Birlik üye devlet vatandaşlarının pazar vatandaşı olmak dışında birey olarak diğer bir deyişle sadece vatandaş olarak öngörülmesi temeline doğru yol alıp almadığı sorusu da gündeme gelmektedir⁹⁰.

Kanımızca, Divan'ın iş arayanlara, üye devletlerin kendi vatandaşlarına tanıdığı sosyal avantajların tanınması gerektiğini öngörmesi, Birlik Vatandaşlığı kavramına dayandırılmaktadır. Üye devlet vatandaşlarının temel statüsü olmak üzere getirildiği bir çok kararda vurgulanan Birlik Vatandaşlığı, bir yandan Birlik içerisinde serbest dolaşımın teşviki konusunda, öte yandan Birliğin siyasi bütünleşmesini destekleme anlamında Divan'a kolaylık sağlamaktadır. Divan, bu gerekçeye dayanmak suretiyle serbest dolaşım ve sosyal avantajlar konusunu geniş yorumlama imkanına kavuşmuştur denilebilir.

Sonuç

Gerek işçi gerek sosyal avantajlar kavramlarının Divan içtihadı ile açıklığa kavuşturulduğu sistemde, iş arayanların da işçi statüsünde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini ortaya koyan Divan, sosyal avantajlardan faydalanabilecek kişiler arasında ilk yıllarda bu gruba yer vermezken, *Collins* kararı ile içtihadını değiştirmeyi tercih etmiştir.

Divan'ın bu tutum değişikliğini sadece bir konuya bağlamak, Birliğin içinde bulunduğu dönüşümü gözden kaçırmak anlamına gelecektir. Divan çoğu zaman Birliğin geleceğini etkileyecek nitelikteki kararlarını ortaya koymadan önce, buna ilişkin siyasi zeminin oluşmasını beklemeyi tercih etmekte ve bu şekilde üye devlet tepkilerinden de kaçınmayı başarabilmektedir.

İş arayan kişilerin sosyal avantajlardan faydalanamayacağına yönelik kararların verildiği tarihte, Birlikte hakim olan siyasi konjoktüre bakıldığında Divan'ın bu tutumu daha net anlaşılmaktadır. Öyle ki, işçilerin serbest dolaşımı alanında iş ilişkisi süresince eşit muamele kapsamında değerlendirilen sosyal avantajların, iş arayan kişilere de tanınması fikri, sosyal güvenlik sistemlerinin olumsuz etkileneceği endişesini taşıyan üye devletlerin tepkisini çekecek niteliktedir.

Ekonomik bütünleşmenin temel amaç olduğu Birlikte, siyasi bütünleşmenin de bu amaca dahil olması ile birçok yeni kavram Kurucu Antlaşmalara eklenmiştir. Divan, söz konusu yeni kavramları önüne gelen uyumsuzluklarda Birliğin her iki amacını da gözönüne alarak yorumlamak suretiyle bütünleşmenin itici gücü olmaya devam

---

90 Tartışmalar için bkz. Norbert Reich 'Union Citizenship-Metaphor or Source of Rights?', *European Law Journal*, C.7, S.1, 2001, s.4-23; Jo Shaw, 'The Interpretation of European Union Citizenship', *Modern Law Review*, C.61, 1998, s.297-302.

etmektedir. Nitekim Divan, üye devletlerin kendi vatandaşlarına tanıdıkları sosyal avantajlardan iş arayan kişilerinde faydalanabilecekleri görüşünü serbest dolaşımı teşvik ederek, aynı zamanda uygulama alanını genişleten Vatandaşlık kavramının yanısıra özgürlük, güvenlik ve adalet alanı gibi siyasi bütünleşmeyi çağrıştıran gelişmelerin Birlik gündemine girmesinden sonra dile getirmiştir.

Yaşanan bu gelişmeler ve üye devletlerin söz konusu kavramların Kurucu Antlaşmalarda yer almasına rıza göstermesi, Divan'ın konuya daha cesur yaklaşımını sağlamıştır. *Collins* kararında Birlik Vatandaşlığına yapılan vurgunun yanısıra, vatandaşlığa dayalı ayrımcılık yasağına değinilmesi de, bu içtihad değişikliğini açıklar niteliktedir. Bu nedenle Vatandaşlık kavramının Birlik gündemine girmesi sonucu iş arayan üye devlet vatandaşlarının da öncelikle Birlik vatandaşı olarak kabulü ile bir takım haklara sahip oldukları vurgusu yapılmış, bu suretle ilgili maddeler geniş yorumlanmıştır.

Sonuç olarak, vatandaşlık gibi genel bir kavramın Kurucu Antlaşma metinlerine girmesi ile Divan, iş arayanları da öncelikle Vatandaş statüsünde değerlendirmek ve buna dayanarak üye devletlerin kendi vatandaşlarına tanımış oldukları hakları diğer üye devlet vatandaşlarını da kapsayacak şekilde genişletme imkanına kavuşmuştur. Bugün itibari ile Hollanda ve Fransa'nın vetosunun ardından bir çok üye devlet tarafından onaylanma süreci askıya alınan ve yürürlüğe girmesi halinde önceki tüm Antlaşmaların yerini alacak olan Anayasal Antlaşma yerine 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması, Birlik müktesabatında yer almıştır. Her ne kadar siyasi bütünleşmeye yönelik marş, bayrak gibi sembollere Anayasal Antlaşmanın aksine, Lizbon Antlaşmasında yer verilmemesi üye devlet vatandaşlarının henüz siyasi bütünleşme fikrine ve dolayısıyla tamamen uluslararası bir "AB kimliğine" hazır olmadıkları yorumlarını⁹¹ da beraberinde getirmişse de, Birlik Vatandaşlığı ve buna dayalı haklar korunmuş olup, Temel Haklar Şartına atıf suretiyle de olsa bağlayıcılık kazandırılmış olmasının Birliğin siyasi bütünleşme hedefinden ayrılmadığının göstergesi olarak kabul edilebilecektir kanaatindeyiz. Dolayısıyla Divan, söz konusu hükümleri geniş yorumlamak suretiyle bir yandan serbest dolaşımı teşvik etmeye öte yandan Birliğin bütünleşme hedefine hizmet etmeye devam edecek gibi görünmektedir.

Kaynakça

Karen ALTER, "Who Are The Masters of the Treaty?: European Governments and The European Court of Justice", **International Organization**, C.52, 1998, s.121-147.

Karen ALTER, "The European Court's Political Power", **West European Politics**, C.19 1996, s.458-487.

Nilgün ARISAN ERALP, "Lizbon Antlaşması ve Türkiye: İlk Değerlendirmeler", www.tepav.org.tr/tur/admin/.../DN_Lizbon_Antlasmasi_ve_Turkiye.pdf, (10.02.2010).

91 Nilgün Arisan Eralp, 'Lizbon Antlaşması ve Türkiye: İlk Değerlendirmeler', www.tepav.org.tr/tur/admin/.../DN_Lizbon_Antlasmasi_ve_Turkiye.pdf, 10.02.2010.

- Anthony ARNULL, “The European Court and Judicial Objectivity: A Reply To Prof. Hartley”, **Law Quarterly Review**, C.112, 1996, s.411-423.
- Anthony ARNULL, **The European Union and Its Court of Justice**, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Anthony ARNULL, Alan DASHWOOD, Micheal DOUGAN, Malcolm ROSS, Elenor SPAVENTA and Derrick WYATT, **Wyatt and Dashwood's European Union Law**, Sweet and Maxwell, London, 2006.
- Catherine BARNARD, **The Substantive Law of the EU**, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Nanda BEENEN, **Citizenship, Nationality and Access to Public Service Employment, The Impact of European Community Law**, Europa Law Publishing, Groningen, 2001.
- Enver BOZKURT, Mehmet ÖZCAN, Arif KÖKTAŞ, **Avrupa Birliği Hukuku**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.
- Paul CRAIG and Grainne De BURCA, **EU Law, Text, Cases and Materials**, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Desmond DINAN, **Avrupa Birliği Ansiklopedisi**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Astrid EPINEY, “The Scope of Article 12 EC: Some Remarks on the Influence of European Citizenship”, **European Law Journal**, C.13, S.5, 2007, s.611-622.
- A.C. EVANS, “European Citizenship”, **Modern Law Review**, C.45, S.5, 1982, s.497-515.
- Kay HAILBRONNER, “Union Citizenship and Access to Social Benefits”, **Common Market Law Review**, C.42, 2005, s.1245-1267.
- Kay HAILBRONNER, “The EU Directive On Free Movement and Access to Social Benefits”, <http://ideas.repec.org/a/ces/ifodic/v4y2006i4p8-13.html>, (15.02.2010).
- Trevor HARTLEY, “The European Court, Judicial Objectivity and the Constitution of the European Union”, **Law Quarterly Review**, S.112, 1996, s.95-109.
- Trevor HARTLEY, **The Foundations of European Community Law**, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Francis JACOBS, “Citizenship of the European Union-A Legal Analysis”, **European Law Journal**, C.13, S.4, 2007, s.591-610.
- Juliane KOKOTT, “EU Citizenship-Citoyens Sans Frontieres”, **Durham European Law Institute European Law Lecture**, 2005, www.dur.ac.uk/resources/deli/annuallecture/2005_DELI_Lecture.pdf, (10.02.2010).
- Koen LENAERTS, **Constitutional Law of the European Union**, Sweet and Maxwell, London, 2005.

- Williem MAAS, “The Politics of European Rights”, <http://www.yale.edu/leitner/pdf/2001-26.pdf>, (10.02.2010)
- A. Pieter van der MEI, **Free Movement of Persons within the European Community**, Hart Publishing, Oxford, 2003.
- Gillian MORE, “The Principle of Equal Treatment: From Market Unifier to Fundamental Rights”, in Paul CRAIG ve Grainne de BURCA (eds.), **The Evolution of EU Law**, Oxford University Press, Oxford, 1999, s.517-549.
- Siofra O'LEARY, *The Evolving Concept of Community Citizenship*, Kluwer Law International, London, 1996.
- Oreste POLLICINO, “Legal Reasoning of the Court of Justice in the Context of the Principle of Equality Between Judicial Activism and Self-restraint”, Part One/Two; **German Law Journal**, V.5 N.3 2004, <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=402>, (10.02.2010).
- Norbert REICH, “Union Citizenship-Metaphor or Source of Rights?”, **European Law Journal**, C.7, S.1, 2001, s.4-23.
- Jo SHAW, “The Interpretation of European Union Citizenship”, **Modern Law Review**, C.61, 1998, s.293.
- Josephine STEINER, Lorna WOODS, Christian TWIGG-FLESNER, **EU Law**, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Hans Claudius TASCHNER, “Free Movement of Students, Retired Persons and Other European Citizens, A Difficult Legislative Process”, in Henry Schermers, Cees Flinterman, Alfred Kellermann, Johan van Haersolte, Gert-Wim A. van de Meent, (eds), **Free Movement of Persons in Europe**, Martinus Nijhoff Publishers, Hague, 1991, s.427-436.
- Ünal TEKİNALP ve Gülören TEKİNALP, **Avrupa Birliği Hukuku**, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1997.
- Takis TRIDIMAS, “The Court of Justice and Judicial Activism”, **European Law Review**, C.21 1996, s.199-210.
- Joseph WEILER, “The Court On Trial”, **Common Market Law Review**, C.24, 1987, s.555-589.
- Robin C.A.WHITE, **Workers, Establishment and Services in the European Union**, Oxford University Press, Oxford, 2004,